

ANTİK DÜNYA'DA ATEİZM

Dr. Öğr. Üyesi Servet DOĞAN*

Öz: Bu makalede okuyucuya Antik Dünya'da ateizmin mevcudiyeti, ne ölçüde etkin ve yaygın olabildiği, kavram olarak nasıl algılandığı ve kullanıldığı, Tanrı tanımazlık ve dinsizlik kavramlarıyla nasıl bir ilişkisi olduğu konusunda bir perspektif sunulmaktadır. Antik Dünya'da ateizm başlığı altında Yunanistan, Roma, Çin ve Hindistan'da ateist olarak değerlendirilen filozof ve düşünürlerin tanrı ya da tanrıların varlığı hakkındaki düşünceleri incelenmiştir. Yunanistan örneği daha geniş tutulmuş ateist olarak değerlendirilen bir kısım filozofların aslında öyle olmadığı sadece dönemin Yunanistan'ının mitolojik tanrılarının inkâr edildiği bu günkü anlamda mutlak ateist denebilecek fazla birinin olmadığı ileri sürülmüştür. Ayrıca tanrı ya da tanrıları inkâr edenlere Eski Yunan toplumunun gösterdiği tepkiler de ele alınmıştır. Eski Yunan ve Roma'da modern çağlardaki felsefi bir ateizmin olmadığı, Batı'da felsefi ateizmin ancak aydınlanma ile gündeme geldiği ifade edilmiştir. Tanrısız dinlerin bile mümkün alabildiği Hint ve Çin dünyasında modern dönemde anlaşıldığı anlamıyla ateistler olmakla birlikte tanrıtanımazlık Batı'dan farklı olarak dinsiz olmayı gerektirmemiştir. Antik Çağ'dan beri Hint geleneğinde hem dindar hem dinsiz bir ateizmin mevcudiyetine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: dinler tarihi, ateizm, dinsizlik, antikite.

ATHEISM IN ANTIQUITY

Abstract: This article provides the reader with a perspective on the existence of atheism in the ancient world, to what extent it was active and widespread, how it was perceived and used as a concept, and how it relates to the concepts of godlessness and irreligion. Under the heading of atheism in the ancient world, the thoughts of philosophers and thinkers in Greece, Rome, China and India, who were considered atheists, on the existence of God or gods are analyzed. The example of Greece is taken more broadly and it is argued that some of the philosophers who were considered atheists were not actually so, but only denied the mythological gods of the Greece of the period, and that there are not many people who can be called absolute atheists in today's sense. In addition, the reactions of Ancient Greek society to those who denied the God or gods were also discussed. It was stated that ancient Greece and Rome did not have the philosophical atheism of modern times and that philosophical atheism in the West came to the fore only with the Enlightenment. In the Indian and Chinese worlds, where even godless religions were possible, there were atheists in the sense understood in the modern period, but unlike in the West, godlessness did not require being irreligious. The existence of both religious and irreligious atheism in the Indian tradition since antiquity is pointed out.

Key Words: history of religions, atheism, irreligion, antiquity.

ORCID ID : 0000-0001-8835-6041

DOI : 10.31126/akrajournal.1344627

Geliş Tarihi : 17 Ağustos 2023 / Kabul Tarihi: 08 Aralık 2023

*On Dokuz Mayıs Üniversitesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı.

1. Giriş

Ateizm denildiğinde genel olarak *tanrıtanımazlık*, ateist denildiğinde de tanrı ya da tanrıların olmadığını iddia eden kişiler anlaşılmalıdır. Ancak bu kavramlara verilen veya yüklenen anlamlar tarihî süreç içinde farklılaşmaktadır. Tanrının yokluğunu iddia etmek, herhangi bir dine inanmamak, devletin resmî dinine inanmamak, inançsız olmak gibi farklı içerikleri de kapsamaktadır. Öte yandan ateizmin, bir inanç ya da fikir boyutu yanında psikolojik bir hastalık olduğu görüşleri de bulunmaktadır.

Bu çalışmada Antik Yunan, Çin ve Hint düşüncesi özelinde ateizmin imkânı ve yaygınlığını incelenirken Eski İran, Mısır ve Mezopotamya çalışmada dışı bırakılmıştır. Çünkü bu uygarlıklara ait metinlerde bize ulaşabilen veriler ancak resmî inanç hakkında bilgi sunabilmektedir. Bu uygarlıklara ait belgelerde rastlanan anlatılarda resmî inancın dışında fikir ve düşüncelere ulaşmak imkânsız gibidir. Bu çalışmanın amacı sadece herhangi bir dönemin ve bölgenin ateist haritasını çıkarmak da değildir. Özellikle Eski Yunan düşünürleri incelenirken modern dönemde ateist perspektiften yapılan değerlendirmelerin doğrulukları sorgulanmıştır. Hindistan örneğinde ateizmin tarihinde de tanımında da farklı bileşenlere işaret edilmiştir. Bu bakımdan salt bir ateizm tarihi ya da salt bir Antik Çağ ateizm tarihinden fazlası sayılacak konu ve değerlendirmelerle özgün bir çalışma hedeflenmiştir.

Ateizmin ne olup olmadığı, argümanları ve tenkidi sadedinde Batı'da da ülkemizde de birçok çalışma mevcuttur. Her bir çağdaki durumuna göre *Ateizm Tarihi* başlığı altında ise Batı'da sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Bunların başında Georges Minois'in *Histoire de l'athéisme*'i, Graham Oppy'nin *Atheism: the Basics*'i dünya tarihi boyunca ateizmi konu alırken Jean Gergelin "L'athéisme dans l'histoire occidentale", adlı makalesi Batı'da ateizmin tarihi ile ilgili çalışmalara örnek olarak verilebilir. Ülkemizde yapılan çalışmalara gelince Ferhat Akdemir "Ateizmin Tarihi üzerine Kısa bir Deneme" adlı makalesinde genel bir ateizm tarihi denemiştir. Ülkemizde modern dönemde ateizmle ilgili spesifik çalışmalar kâfi miktar yapılmıştır. Ancak işlenen konular bu makalenin konusu dışındadır. Bununla birlikte konu giriş sadedinde Antik Dünya'da Ateizm ile ilgili bir özet bilgi bulmak mümkündür. Söz gelimi Aydın Topaloğlu "*Çağdaş İngiliz Felsefesinde Ateizm Problemi*" adlı doktora tezinde ve *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları, Teizm ya da Ateizm* adlı eserinde ateizmin tarihine kısaca değinmiştir. Baki Kurti'nin *Arnavut Felsefi Literatüründe Ateizm Problemi* adlı yüksek lisans tezi konu olarak Arnavutluk ateizmini ele alsa da konuya hazırlık sadedinde Antik Dünya'da ateizm hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Aynı şekilde Mehmet Latif Bakış'ın "*Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm*" adlı doktora tezinde konuya hazırlık sadedinde ateizmin tarihi özetlenmiştir.

Özelde Antik Dünya’da ateizm konusu alanında Batı’da yapılan çalışmalara Anders Björn’ün *Drachman’ın Atheism in Pagan Antiquity*’si, Etienne Gilson’un *God and Greek Philosophy*’si ve Werner Jager’in *He Theology of the Early Greek Philosophers* adlı eserleri örnek verilebilir. Ülkemizde Antik Dünya’da yahut İlk Çağ’da ateizm başlığı altında müstakil ve kapsamlı bir çalışma yapılmamış gözükmektedir.

2. Ateizm Kavramı ve Ateizmin Türleri

Ateizm kavramı, çok çeşitli tanımlara ve çeşitli çağrışımlara sahiptir. "Ateist" kelimesi etimolojik olarak olumsuzlaştırıcı *a* önekinin tanrı anlamındaki *theos* kelimesine eklenmesiyle oluşmuştur. Ancak bunun sadece etimolojik bir tanım olduğunu belirtmek durumundayız. Terim, tarih boyunca farklı çağrışımlar ve anlamlara sahip olmuştur. Felsefî bir terim olarak ateizm tanrı kavramı ile ifade edilen her şeyin boş bir kavramdan ibaret olduğundan hareketle teistik Tanrı inancının reddini ifade etmektedir. (Martinez, 2018; Taylan, 2015: 113; Bakış, 2008: 1).

Ateizm kavramı felsefî bir bakış açısını ifade etmenin yanında günlük dilde de belli bir yaşam tarzını ve davranış biçimini dile getirmektedir. Nitekim günlük dilde de benzeri durumları dile getiren ya da ima eden kelimeler bulunmaktadır. Mesela kültürümüzdeki *inançsız* veya *inkârcı* gibi kelimeler de bu terimin karşılığında kullanılmaktadır. Ayrıca bu kelime dinî literatürdeki *kâfir*, *dehrî*, *zındık* ve *mülhid* gibi sözcüklerle de ifade edilmiştir (Toplaoğlu, 1998: 4; Aydın, 1990:162). Ancak bu kelimelerin hiçbiri etimolojik açıdan *tanrısız*, *Tanrı’nın varlığını inkâr eden* anlamına gelmemektedir. *Kâfir* örten, *dehrî* zamanın başlangıç ve sonu olduğuna inanmayan anlamında, *zındık* ve *mülhid* inanç yolundan sapan anlamındadır. Antik dünya semitik halklarında bir kavram bulmayı gerektirecek kadar hiçbir tanrıya inanmamak gibi olguya rastlanmamıştır. Dinî literatürdeki bu kavramlar ana akım dinî yorumdan sapanlar yahut başka dine inananlar için ihdas edilmişlerdir.

Ateizm bazen Türkçemize *Tanrıtanımazlık* olarak da çevrilmiştir. Ancak *tanımamak* etimolojik açıdan varlığına itiraz edilmeyen şey hakkında bilgi sahibi olmamayı ifade etmektedir. Oysa ateizm, Tanrı’nın zaten var olmadığı iddiası üzerine kurulu bir görüştür (Bakış, 2008: 1). Ancak tanımamanın etimolojik anlamı var olan bir şey hakkında bilgi eksikliği ya da yokluğu olsa da artık yaygın kullanım Tanrı’yı yeterince tanımama değil –ki dinler dahi Tanrı’nın yeterince tanınabileceği iddiasına sahip değildir- Tanrı’nın varlığını inkâr etme anlamındadır.

Ateizmle neyi kast ettiğimizi anlamak için hem sınırlarını çizmek hem de ateizm türlerine yani ateizm sınıflandırmalarına değinmek gerekir. Gerek Antik Çağda gerek gerek günümüzde ateizmin kelime anlamı *Tanrı’nın varlığını*

inkâr etmek olsa da daima kelime anlamını karşılar şekilde kullanılmamıştır. Aynı şekilde *inançsız* kavramı da bir dine inanmayan anlamının dışında resmî dinin dogmalarından birini inkâr edenler için de kullanılmıştır (Oppy, 2019: 14).

Kavram olarak da ateizm tanrı ya da tanrıların olmadığını iddia etmektir ve ateistler de tanrıların olmadığına inanan kişilerdir. Graham Oppy tanrıların varlığına inanmayan en az iki gruptan daha söz edilebileceğini ileri sürmektedir. Birincisi, bebekler ve ileri derecede alzheimer hastaları gibi masumlar olarak değerlendirilebileceğimiz insanlardır. Bunlar da Tanrı'ya inanmaz ama ateist değildirler. İkincisi agnostiklerdir. Tanrıların olup olmadığı sorusunu düşünmüş ancak tanrının olup olmadığı konusunda kesin bir hükme ulaşamamışlardır (Oppy, 2019:14-15; Topaloğlu, 2001: 24-25).

Paul Draper'e göre ateizm psikolojik bir durumdur yani ateist olma durumudur. Tanrı'nın var olduğu inancından yoksun olmanın psikolojik durumudur. Bir diğer deyişle Tanrı'nın var olduğuna inanan bir *teist* olmama durumudur. Ancak felsefi anlamda ateizm bundan farklıdır. Felsefi anlamda ateizm Tanrı'nın var olduğu önermesine karşılık olmadığına dair argümanlara sahip olma iddiasını taşımaktadır. Felsefi bir ateizm hâli için bir Tanrı'nın var olup olmadığına dair hükmü askıya almak yeterli değildir. Robin Le Poidevin'in ifadesiyle ateizm, hayatını Tanrı'ya bağlı kılmadan yaşayan biri olmaktan öte, kâinattan zat olarak ayrı bir şahsı olan aşkın bir yaratıcısının varlığını kabul etmemektir (2022).

Fazla detaya girmeden ateizm tasniflerine değinmek konuya hazırlık bakımından faydalı olacaktır. Bunlardan birincisi teorik ve pratik sınıflandırmasıdır. Teorik ateizm, Tanrı'nın varlığını ispat için ileri sürülen delilleri çürütmeye çalışmak suretiyle Tanrı'nın varlığını reddetmektir. Teorik ateizm genelde entelektüel çabanın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Spekülatif ateizm olarak da tanımlanan ateizmin bu çeşidi, teizmin iddialarına ve tanrı kavramına teorik seviyede eleştiri getirmiştir. (Topaloğlu, 2001: 24; Bakış, 2008: 31). Teorik ateizmde Tanrı inancının gündeme getirdiği ölümden sonra diriliş, mucize, vahiy, peygamberlik, gibi inançlar da kabul edilmemiştir. Sadece teistik Tanrı kavramı tenkit edilmekle yetinilmemiş panteizm ve deizm gibi bir şekilde Tanrı inancına yer veren diğer ekoller de reddedilmiştir (Topaloğlu, 1998: 7).

Teorik ateizmin de negatif ve pozitif olmak üzere iki biçimi bulunmaktadır. Negatif ateizm, temelde Tanrı fikrinin var olmadığını iddia etmekte ve bu konuda tenkide değer bir şey bulunmadığını savunmaktadır. Dolayısıyla negatif ateizmi savunanlar bir anlamda ateizmin savunmasını da yapmışlardır. Negatif ateizm tanrısal olan her şeyi reddeden tutum olarak tanımlanabilir. Etimolojik anlamının gerektirdiği ateizm de denebilir. Yani *theos* kavramının reddidir.

Oysa pozitif ateizm sadece ret ve inkâr noktasında kalmayıp daha da ileri giderek Tanrı'nın var olmadığına dair kanıtların peşindedir (Martinez, 2018: 35; Bakış, 2008: 5).

Pozitif ateizm, teorik seviyede bilinçli olarak Tanrı'yı reddetmektir. Bu tür ateizm de sıradan bir tanrı ya da din anlayışı değil özellikle teistik Tanrı kavramı hedef alınmış ve sistematik bir şekilde çürütülmeye çalışılmıştır. Sadece Tanrı'yı ve tanrısal olanı reddetmekle kalmaz, aynı zamanda onların varlığının imkânsızlığını da savunur (Martinez, 2018: 35; Bakış, 2008: 5).

Pratik ateizme gelince Tanrı yokmuş gibi yaşamak veya Tanrı'yı günlük hayatında Tanrı'ya yer vermemek şeklinde tanımlanabilir. Dinî değerlere karşı duyarsız ibadet ve dinî merasimlere karşı ilgisizliktir. Pratik ateizmde her zaman Tanrı'nın açıkça reddedilmesi veya dinin eleştirilmesi söz konusu olmayabilir. Pratik ateizmde Tanrı'nın teorik tartışmalarla reddedilmesi yoluna başvurulmamakta yahut ikinci plana itilmektedir (Topaloğlu, 2001: 26; Bakış, 2008: 34-35).

İkinci tasnif geniş ve dar anlamda ateizmdir. Geniş anlamda ateizm, her ne bağlamda olursa olsun her türlü tanrısalılığı reddeden ateizmdir. Bu manada ateist, hem her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen tek Tanrı'nın varlığını hem de Hinduizm benzeri çok tanrılı dinlerin tanrılarını inkâr etmektedir. Ayrıca tanrısal kabul edilen hiçbir şeyin tabiatın işleyişinde rolü olmadığını düşünür (Martinez, 2018: 35; Aydın, 1990: 164).

Dar anlamda ateizm, bazı tanrıları yahut tanrısal varlıkları reddederken bir yandan da bir takım manevi varlıklara inanıp, kendine mahsus manevi pratiklere sahip olma durumudur. Bu manada bir *Ateist dinler* olgusundan bile bahsedilebilir. Mesela *Theravada Budizm*'inde her şeye gücü yeten ve her şeyi yaratıcısı bir Tanrı'nın varlığı kabul görmez. Böyle bir durum Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet açısından bir ateizmdir. Ancak manevi yücelme ve daha ileri bir ruhani konum olan Nirvana'ya ulaşma inancından dolayı ateizm sayılmaz. Bu çelişkili durum dar anlamda ateizm kavramı ile aşılabilir. Dolayısıyla bir Budist, yalnızca tek tanrılı bir bağlamda ateist olduğu hâlde dar anlamda bir ateist olmayacaktır. Bu nedenle Caynizm, Theravada Budizmi ve Konfüçyanizm gibi dinler, Michael Martin gibi yazarlar tarafından *ateist dinler* başlığı altında incelenmiştir (Martinez, 2018: 35).

Günümüzde olduğu gibi Orta Çağ ve hatta Antik Dünya'da *dinsiz* ve *ateist* kavramları birbirleri yerine kullanılmıştır. Ancak diğer önemli büyük dinler ve inançlar dikkate alındığında bu kelimelerin birbirleri yerine kullanımının isabetli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Yani günlük dilde *dinsiz* aynı zamanda tanrıtanımayan anlamındadır. Oysa Theravada Budistleri ve Caynistler tanrısız oldukları hâlde maneviyat ve dine sahiptirler. Theravada Budizmi ve Caynizm'de görüldüğü gibi yaratıcı bir tanrı tasavvuru olmaksızın metafizik bir anlam

ve bu metafizik anlam etrafında örgütlenme söz konusu olabilmektedir. Bu iki dinî sistem *Karma* ve *Reenkarnasyon* gibi konuları yani metafizik bir ceza-mükâfat anlayışını ve metafizik bir döngüyü de diğer teistik Hint dinleri gibi kabul etmektedirler. Oysa ateizm metafizik anlamı ve metafizik nedenlerle örgütlenmeyi de kabul etmeyen bir yapıdır. Her tanrıya inanan bir dine mensup değildir. Deistler Tanrı'ya inanırlar ama bir dinleri yoktur. Yani tanrıtanımsız dindar ve Tanrı'ya inanan dinsiz kişi ve gruplar söz konusudur.

3. Antik Dünya'da Ateizm

Antik Dünya'nın bilinen tüm coğrafyaları konumuzun sınırlarını aşan daha detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir. İlk Çağ medeniyetleri olmaları bakımından Eski Mısır, Sümer-Babil ve Hitit uygarlıklarında ateizmin imkânı ve mahiyetini ele almak gerekirdi ancak bu uygarlıklara ait bilgilerimiz krallara ait resmî arşivlerle sınırlı olduğu için mevcut imkânlarla bu uygarlıklarda ateizmi incelemek imkânlarımızın sınırlarını aşmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada Antik Dünya'da ateizmi ele alırken sadece Antik Dünya'nın Yunan, Roma, Çin ve Hindistan olmak üzere dört büyük medeniyet özelinde konu ele alınacaktır.

Belirli bir coğrafya ve dönemde ateizm ve dinsizlik gibi bir olguyu doğru tespit etmek için söz konusu dönem ve bölgenin barındırdığı inançları ve dinî pratikleri dikkate almak gerekir. Konu Antik Yunan olunca ateistlerin nasıl bir ortamda ne tür inançları ve pratikleri kabul etmediklerine değinmek gerekecektir. Fakat biz bu çalışmada Eski Yunan dinini tüm inanç ve ibadetlerini ele alan bir karşılaştırmalı dinler tarihi düzleminde değil Yunanistan'da ateistlerin inkârına konu olması düzleminde ele alınacaktır.

Martinez, MÖ, 5. yüzyılın sonundan MÖ, 4. yüzyılın başına kadar, Antik Yunan'ın çok tanrılı dünyasında belirgin düzeyde sosyal bir çatışmaya yol açmadan Antik Yunan dinini ve tanrılarını inkâr eden söylemlerin imkân ve ortam bulabildiğini ifade etmektedir (2018: 36).

Antik Yunan dini, bir dizi tanrılar ve mitolojik varlıklar kompleksinden oluşmaktaydı. Sadece Olimpos tanrıları değil, aynı zamanda periler, (νύμφες), hayvanlar (τα φάρύια), nehirler (ποτάμια), zafer (víκη) gibi mücerret kavramlar ve hatta ulûhiyet kazanmış sıfatlar bu panteonun bileşenlerini oluşturuyordu. Çok tanrıcılık doğası gereği diğerlerinden vazgeçmek zorunda kalmadan yeni öğrenilen başka bir tanrıya veya tanrılara tapınmaya izin veriyordu.

Yaratıcı tek Tanrı dışındaki tanrıları dışlayan İbrahimî geleneğinin aksine, diğer tanrılara tapılmasını yasaklayan yahut kıskanan tanrılar söz konusu değildi. Eski Yunanlılar dinî inancın temel dayanaklarını tanımlayan kutsal metinlere sahip değillerdi. İnkârı durumundan dinden çıkmayı yahut sapkın sayılmayı gerektirecek dinî dogmaları da yoktu. O zaman dinî inançları belirleyen

kutsal metinler olmadan Antik Yunan dini nasıl ve nereden öğrenilebilir? Aslında kutsal metinler olmadığı hâlde dönemin inançlarını anlatan eserler bize kadar ulaşmıştır. Bu çerçevede Homeros ve Hesiod'un eserleri Antik Yunan'ın dinî inançlarının yazılı temelleri olarak kabul edebiliriz. Ancak ne Hesiod'un *Theogony*'si ne de Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'sı hiçbir şekilde Eski Yunan inançlarının dogmatik temellerini belirleyen kutsal metinler değildir (Martinez, 2018: 36). Bu yüzden Homeros ve Hesiod'un epik eserlerinde ismi geçen tanrıların doğası hakkında düşünme ve tanımlama için geniş bir özgürlük alanı mümkün olmuştur. Yine aynı sebeple dogma eksikliğine ek olarak *ruhban sınıfı, rahipler kasti* da olmamıştır. Eski Yunan'da rahipler vardı ama tanrılarla nasıl ilişki kurulacağına dair ulaşılmaz bilgileri ve yetkileri yoktu (Martinez, 2018: 36).

Yunan mitoloji ve kültürleri alanında İsviçre, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde dersler vermiş olan Alman asıllı Profesör Walter Burkert, Antik Yunan'da üç teolojiden bahsetmektedir. Birincisi Yunan edebî geleneğinin mitolojik öykülerinden oluşan *ozan teolojisi*dir. Bu ozanların anlattığı hikâyelere mutlaka inanmak gerekmiyordu. Çünkü bunlar dogma değildi. İkincisi iştirak edilmesi aynı zamanda bir vatandaşlık görevi olan ibadetleri, çeşitli kutlama ve festivalleri organize eden *şehir devleti/polis teolojisi*dir. Üçüncüsü felsefenin doğuşundan sonra, hem ruhani bağlılığı hem de şüpheci kopuşu mümkün kılan *tabi teolojisi*dir (Burkert, 2011: 372). Bir arada sorunsuz yaşayabilen bu üç teolojinin bulunduğu ortam Antik Yunan'da inançsızlık ve ateizmin kendisine yer bulabileceği uygun bir ortam oluşturmuştur (Martinez, 2018: 36).

Yunan tanrıları dünyanın dışında bir yerde değil Yunanistan'daki Olimpos Dağı'nda ikamet ediyor, bir bahane ile sık sık insanların arasına karışıyorlardı. Eğer dünyanın doğası ve dinamikleri felsefi bir şekilde açıklanırsa, tanrıların doğası da felsefi bir şekilde açıklanabilirdi. Bu aşamadan itibaren önce inanç konularında şüphe arkasından da inkâr gelecektir (Martinez, 2018: 37-38).

Mehmet Aydın'a göre Yunan filozofları arasında Tanrı'nın varlığını inkâr edenler olmuştur. Ancak Yunan halk inançları bizim bildiğimiz anlamda teist bir sistem oluşturmadığı için, orada modern manada bir ateizmden söz edilemez. Modern manada ateizm, teist dinlere itiraz olarak ortaya çıkan bir görüştür (1990: 167; Bakış, 2008: 13).

Necip Taylan'a göre Eski Yunan'da teizm tam olarak ortaya çıkmadığı için felsefi ateizmden de bahsedilemez. Eski Yunanlının dünyasında hemen hemen tanrı olmayan hiçbir şey yoktu. Bu yüzden Antik Dönem'de ateizm henüz var olmayan teizmin sistematik bir eleştirisi değil de geleneksel mitolojik inançlara karşı bir eleştiri olabilirdi (2015: 119; Bakış, 2008:13).

Ferhat Akdemir, Antik Dönem'deki ateizmin nitelikleri tam belli bir Tanrı'nın reddi şeklinde değil de sadece bir tür inançsızlık olabileceğini ekler.

Anaxagoras (MÖ, 5. yy.) ve Aristoteles (ö. MÖ, 322) de ateistlikle suçlanmıştır. Anacak iyi bilinmektedir ki onlar mutlak anlamda bir tanrı varlığını değil Eski Yunanlıların tanrı ya da tanrılar hakkında söyledikleri bazı şeyleri inkâr etmişlerdi (2005: 347-363).

Jan Bremmer Antik Çağ'da Orta Çağ gibi dinin günlük hayata ve siyasete egemen olduğuna dikkat çekmektedir. Tapınaklar ve tanrı heykelleri meydanları süslüyor, sikkeleri imparatorla paylaşıyorlardı. Dinî törenler ve festivaller günlük hayatın ve siyasetin olmazsa olmazı idi. Ateizm Eski Yunan ve Roma'da da Orta Çağ'da olduğu gibi tanınan yaygın bir ideoloji hâline gelmemiştir. Antik Çağ'da dinin egemenlik sınırları açısından Orta Çağ'dan farkı inançsızlığı dile getirmeye cesaret eden, tanrılar hakkında özgün fikirler öne süren filozofların varlığı idi (2005: 1).

Epikürcü bir filozof olan Philodemus (MÖ, 110-35) Antik Dünya'da üç sınıf ateistin varlığından söz etmektedir. Birincisi tanrılarının var olup olmadığı yahut var iseler nasıl bir şey olduklarının bilinemeyeceğini söyleyenler, ikincisi açıkça tanrılarının var olmadığını söyleyenler ve üçüncüsü de başka söz ve davranışlarıyla tanrılarının var olmadığını ima edenlerdir (Bremmer, 2006: 2).

William Keith Guthrie'ye göre Eski Yunan'da felsefe görünürdeki karmaşanın altında bir düzenin olduğunu ve bu düzeninde şahıs olmayan güçlerin eseri olduğunu sezilmesiyle başlamıştır. Yani felsefe, mevcudatın tanrılarının eseri olduğunu söyleyen Yunan mitolojisi karşısında farklı şeyler söylemiş olan Miletli düşünürlerle başlamıştır. Antik Yunan filozoflarının getirdiği izahlarla Yunan panteonunun tanrıları şahıslıklarını yitirerek tabiatta cari olan zorunlu tabiat kanunlarına dönüşmüştür. Onlara göre hava, esir, su, ateş, apeiron (belirsiz) veya atomların şekil alması ya da etkileşime girmesiyle tabiat ve tabiat olayları meydana gelmektedir (1992: 26-27; Thrower, 2000: 22-23).

G. Lowes Dickinsons'a göre geleneksel Yunan panteonunun tanrıları, hem doğadaki olayların hem de insan niyetine atfedilemeyen insan tutkularının ve eylemlerinin bir yansımasıydı. Fazla meraklı olmayan bir Yunanlı, görkemli festivaller ve oruçlarla sorunsuz yaşayabiliyordu. Ama bir gün tüm bunlar doğru mu, diye sorduğunda akılı karıştı. Akıl bir kez uyandığında popüler inancın yetersizliği ortaya çıkmış ve zihin sorunlarını kendi çizgisinde çözmek için dinden tamamen uzaklaşmıştır. Geleneği sorgulayanların hepsi aynı şekilde tabiatüstü olanı reddetmiş ve fiziksel nedensellik çizgisine ulaşmıştır. Miletli filozofların, mitolojik izahı reddedip ilk madde ve tabiat olaylarının izahı konusunda geliştirdikleri tezler, o günde din ve bilim arasındaki tartışmanın nüvesini oluşturmuştur. Bu karşıtlık Batı entelektüel geleneği boyunca sürekli kendini güncelleyerek günümüze kadar gelmiştir (1909: 32; Thrower, 2000: 22).

Dünyayı ve tabiat olaylarının işleyişini tabiatüstü güçlerden alıp tabiat kanunlarına yükleyenlerin ilkinin Thales (MÖ, 6. yy.) olduğunu bize haber veren

MÖ, 5. yüzyılda yaşamış olan Aristoteles'tir. Birincisini teolojik ikincisi fizyolojik izah olarak niteleyen de yine odur (Aristote, 2023: 3/12).

Thales'e göre her bir taş ve ağaç canlıdır ve yine canlı olan dünyanın bir parçasıdır. Dünya da bir uzay okyanusunda yüzmektedir. Dünya ezeli değildir ve bir başlangıcı vardır. Onun varlığı Tanrı'dan sonradır hatta Tanrı'nın eseridir (ποίημα θεου). Thales'e göre de geleneksel Antik Yunan inancında olduğu gibi dünya canlı ve zeki olan bir şeydi. Yunan düşünürleri, dünya/tabiat aklının mevcudiyetini, varlığıyla insanı insan yapan nizamın kaynağı olarak görüyorlardı. Collingwood, mekanik tabiat görüşünün Rönesans'ın ikinci yarısına kadar ortaya çıkmadığını kanaatindedir. Bu yüzden Yunan görüşünü organik olarak tanımlamıştır (Thrower, 2000: 28).

Anders Bjorn Drachmann'a göre Miletli filozofların *arkhe*'si hem canlı hem de insanüstü bir güçtür. Yunanlılara göre insaninkini aşan herhangi bir canlı güç kutsaldı. *Hylozoism* (maddenin canlı olduğu teorisi) panteizme götürürken, Tanrı ile madde arasında bir ayrım olduğunu varsayan monoteizmi dışlamaktadır. Tevhit şirkin ezeli düşmanı iken panteizmle daha iyi anlaştığı söylenebilir. Thales'in Tanrı'yı kâinatın aklıyla özdeşleştirmesi ve kâinatın canlı olduğuna ve *tanrılarla* dolu olduğuna inanması Yunan geleneğine ters düşen bir şey değildir. Şu kadar var ki bu ifade bu hâliyle muhtemelen daha sonraki fikirlerle şekillenmiştir ve Thales'in görüşünün tam olarak yansıtılmamaktadır. Ancak onun izlerini taşır ve benzer fikirler sonraki filozoflarda az çok değişerek tekrarlanmıştır (Collingwood, 1945: 102).

Diogenes Laertius, Thales'in tanrı anlayışını her şeyin sudan meydana gelen evren ruhu olarak yorumlamıştır (Topaloğlu, 2020: 88). Şehristânî ise Thales'in *arkhe* görüşünü Müslüman algısına gayet uygun kelimelerle anlatmaktadır:

“Allah, kendisinde bütün varlıkların ve bilinenlerin suretleri olan bir unsuru yaratmıştır. Böylece her suretten ilk unsurdaki misale uygun olarak âlemde mevcutlar ortaya çıkmıştır. Hak olan ilk birliği ve hüviyetiyle yaratılanın vasıflandırıldığı şeylerle tavsif edilmekten münezzehtir. Su her yaratılanın ve cismani unsurdan meydana gelen her bileşik şeyin illetidir. Onun belirttiğine göre suyun donmasından yeryüzü, çözülmesinden hava, havanın temizliğinden ateş, sudan ve buharlardan da gökler oluşmuştur.” (Şehristani, 2017: 300).

Thrower'a göre Miletli filozofları tam manasıyla tabiatçı filozoflar olarak nitelemek çok da isabetli bir fikir değildir. Zira onlar tabiatı canlı ve dolayısıyla ilahi olarak kabul etmekle kalmıyorlar aynı zamanda metafizik bir Tanrı anlayışının da tohumunu atıyorlardı. Onların konumu olsa olsa atomcuların da içinde bulunduğu tabiatçı pozisyonuna bir hazırlık safhasıdır. Aristoteles onları nihai sebepler yerine yalnızca maddi sebeplerle ilgilendikleri için eleştir-

mektedir. Sonuç olarak Miletli filozofların inançsızlık yolunda bir aşama kaydettiklerini iddia etmek tutarlı bir görüş değildir. Bundan çıkacak sonuç da inançsızlık tarihindeki yerlerinin belirsiz olduğudur. Kesinlikle doğru olan şey, onların eski mitolojik tanrı anlayışının ve geleneksel dinin düşüşünün temelini atmış olmalarıdır. Bu da yalnızca entelektüel düzeydedir (Thrower, 2000: 28).

Eski Yunan'da kelimenin tam anlamıyla ateist olarak nitelendirilebilecek çok az örnek vardır. Modern yazarların ateistler listesine aldığı isimlerin çoğu Tanrı'yı değil Yunan mitolojisinin tasvir ettiği tanrıları inkâr etmişlerdir. Bu yüzden Max Müller onları ateist değil *adevist* (*demonları inkâr eden*) olarak nitelendirmiştir (Thrower, 2000: 28; Toplaoğlu, 1998:14).

Björn, Drachman'ı takiple Antik Çağ'ın ateist olarak tanımlamadığı ve resmî dinle çatışmaya girmeyen, ancak daha sonraki zamanlarda popüler inancın tanrılarının varlığına inanmadıkları iddia edilen bazı filozofları da dâhil edilebileceğini belirttikten sonra Apollonialı Diyojen, Rhegiumlu Hippo, Prodicus, Critas, Epikür, Euhemerus'u ateistler; Bion, Theodorus, Stipo, Aristoteles, Sokrates, Meloslu Diagoras, Protogoras ve Anaxagoras'ı dinsizler olarak listelemiştir (Drachmann, 2009: 12-13; Thrower, 2000: 28).

Bremmer Antik Yunan'da ateizmin ilk defa MÖ, 5. yüzyıl ortalarında Atina'da ortaya çıktığını belirtmektedir. Ancak ilk ateist Atinalı değildir. İlk ateistlerden biri olarak gösterilen Protogoras (MÖ, 490-420) Kuzey Yunanistan'da bulunan Abdera'da doğmuştur. Fakat Bremmer'e göre Protogoras olsa olsa agnostik olabilir. Çünkü o sofist ekole dâhidir. Sofistlerin fikirlerini de kendi eserlerinden değil çağdaşlarının yazdıklarından bilebiliyoruz. Protogoras'ın hayatı ve fikirleri hakkında kesin bilgiye sahip değiliz (2006: 3).

Platon'dan önceki dönemde Yunan tanrıların inkâr edenlerin başında Xenophanes (MÖ, 6-5. yy.) gelir. Xenophanes Yunanlıların insan biçimli tanrı anlayışlarını tenkit ederken "Öküzler, atlar ve aslanlar resim yapabilselerdi, tanrıların kendi suretlerinde çizerlerdi. Zira zenciler tanrıların düz burunlu ve siyah, Trakyalılar da tanrıların mavi gözleri ve kızıl saçlı tasvir ederler." Demektedir. Kendi tanrı anlayışını da "Şekil veya düşünce olarak ölümlülere benzemeyen, her şeyi gören, duyan ve bilen; insanlar ve tanrılar içinde en büyüğü olan tek Tanrı" olarak ifade etmektedir. Son tahlilde onun kesinlikle bir ateist değil, bir *adevist* olduğu söylenebilir (Tamimi, 2014; Jaeger, 1953: 36; Thrower, 2000: 29-30; Bakış, 2008: 7).

Xenophanes, mükemmel (noksan sıfatlardan münezze), tümüyle göz (basir), tümüyle kulak (semi), evreni idare eden (müdebbir), diğer varlıklara benzemeyen (muhalefetün li'l-havadis), şu ya da bu tarafta olamayan (mekândan münezze) bir Tanrı'dan bahsetmiştir. Ona göre eğer her şeyin en güçlüsü

Tanrı ise o zaman tek bir tanrı olabilir. Birkaç tanrı olsaydı her şeyin yerine geçmesi mümkün olmazdı (Topaloğlu, 2020: 91-92).

Sicilyalı Herakleitos, (MÖ, 6-5. yy.) Dünyanın yaratılmamış olup ezeli ve ebedi olduğunu sürekli yanıp sönen bir ateş olduğunu ileri sürmüştür (Minois, 2003: 38). *Logos* olarak tabir ettiği her kes için ortak olan her şeye yeten ve her şeyi aşan bir kanundan söz etmiştir. Onun bu düşüncesiyle teizme dahası her şeyin bir şey ve bir şeyin her şey olduğunu söyleyerek panteizme öncülük ettiği de ileri sürülmüştür. Herakleitos zıtlarıyla kaim, dinamik, değişmez bir *Bir*'den söz etmiştir. Yaratılmamış ezeli ateşin ve *Logos*'un aynı şeyler olması Herakleitos'un bir Tanrı düşüncesine sahip olduğu fikrini akla getirebilir. Nitekim onun hikmet tanımı bu kanaati desteklemektedir. Hikmet ona göre kendisiyle her şeyin her şey tarafından yönetildiği düşünceyi tanımaktır. Hikmet en mükemmel şekilde sadece Tanrı'da bulunur. Çünkü o *arkhelogos* olarak hikmetin kendisidir. İnsan ise hikmete ruhunda sahip olduğu ateş oranında sahiptir (Topaloğlu, Fiolzofların Tanrısı, 2020: 94).

Elealı Parmenides'e (ö. MÖ, 460) gelince o fiziksel dünyanın mutlak varlık ile aynı şey olduğunu iddia etmiştir. Hiçbir şey yoktan var edilmemiştir ve var olan hiçbir şey yok olmaz. Yaratılış insanlar tarafından uydurulmuş bir şeydir. Bize yok oluyor görünen şeyler sadece diğer şeylerle karışırlar ve değişerek bir yerde bir şekilde var olmaya devam ederler. Bu fikirlerinden dolayı o materyalistlerin babası sayılmıştır (Minois, 2003: 38).

Bir *yoktan yaratılma (ex nihilo)* fikri esasen Antik Yunan düşüncesine yabancıdır. Ancak âlemin ezeli olduğuna inanmayı ne materyalizm ne de ateizmle özdeşleştirmek doğru bir yaklaşım olmaz. Antik Yunanlılar hem âlemin kıdemine hem de sayıları kesin belli olmayan tanrılara inanıyorlardı. Esasen Tanrı ezelde var olan zamanın ve mekânın içinde ezelde var olan *arkheden* varlığı meydana getiriyordu. Böyle bir geleneğin içinde bir kimseyi materyalist yahut ateist ilan etmek için daha açık delillere ihtiyacımız bulunmaktadır.

Empedokles'e (MÖ, 5. yy. sonları) gelince Romalı şair Lukretius (ö. MÖ, 55) onu bir materyalist olarak tanıtmaktadır. Gerçekte materyalist yönünü ön plana çıkartıyor denebilir. Çünkü Empedokles'in birbirine zıt fikirler içeren iki eseri bulunmaktadır. Biri varlığın saf fiziksel tarafını takip etmekle ilgili *Tabiat Üzerine (Περί Φύσεως)* diğeri Orfik dindarlığı yansıtan *Arınma (Καθαρμοί)*. Bu çelişkiyi gidermek için bazıları Empedokles'in bu iki eserini hayatının iki devresine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Yani Empedokles dünyayı mekanik terimlerle açıklamaya çalışmaktan usanıp irrasyonel Orfizim'e yönelmiştir (Thrower, 2000: 32). Dolayısı ile Empedokles'i ateist listesine katmak mümkün gözükmemektedir.

Empedokles'in çağdaşı olan Anaxagoras (MÖ, 5. yy. ortaları) tabiatta vuku bulan hayret uyandırıcı hadiseleri tanrıların mesajları olarak yorumlayan geleneksel dinin falcı ve rahiplerine kesin bir şekilde karşı çıktı ve tabii sebepler açısından bir izah aradı. Gök cisimlerinin doğal nesnelere, Güneş'in de gökyüzünde parlayan bir taştan başka bir şey olmadığını söyleyince Atina'dan sürgün edilmiştir. Anaxagoras kesinlikle dünyanın düzenleyici bir Akıl ürünü olduğuna inanıyordu. Ancak bu *müdebbir akıl* Tanrı olup olmadığına dair bir ifadesine rastlanmamıştır. Ancak onun tüm varlığı düzene koyan ve idare eden bu *müdebbir akıl* Platon ve haleflerinin teizminin yolunu açmıştır (Thrower, 2000: 32).

Anaxagoras'ın çağdaşı ve daha sonraki yazarlar tarafından sadece dinsizlikle değil, aynı zamanda ateizmle de suçlanan Apollonialı Diyogen, (MÖ, 5. yy. sonları) Anaxagoras'ın müdebbir aklını bir adım daha ileri götürür. Her şeyi kontrol eden bu akıl her şeyi bilen Tanrı'dır ve insanların *hava* dediği şeydir. Her yere yayılmış her şeyin içindedir ve her şeyde ondan bir pay bulunmaktadır (Thrower, 2000: 33).

Anaxagoras ve Apollonialı Diyogen'in geleneksel tanrıları ve tabiat izahlarına yönelik inkârcılıkları aslında onları ve etkiledikleri sonraki düşünürleri ateizme değil monoteizme doğru yönlendirmiştir denebilir. Her şeyin, olanların gerçekliğinin ve olmayanların gerçek dışılığının ölçüsünün *insan* olduğunu ileri süren sofist filozof Protogoras (ö. MÖ, 421) tanrıların varlığı konusunda kesin bir fikre sahip değildi. Tanrıların ne olup olmadıklarından, ne de şekil olarak neye benzediklerinden emin olunamayacağını savunmuştur. Çünkü başta insan ömrünün kısıllığı olmak üzere kesin bilgiye engel olan pek çok şey bulunmaktadır (Thrower, 2000: 42). Sonuç olarak eşyanın bilgisi konusunda bilinmezci olan Protogoras'ın tanrıların varlığı ve keyfiyeti konusunda da farklı tutum takınacağını beklemek zor olacaktır. Dolayısı Protogoras'ın ateist değil agnostik olduğu söylenebilir.

Nihilist bir düşünür olarak görülen Critias, (ö. MÖ, 403) Sisifos adlı dramasında *polis tanrılar* nazariyesi denebilecek bir fikri savunmuştur. Critias'ın çağında etkin olan Sofistlere göre kanunlar yöneticilerin keyfi iradesinin ürünüydü ve sadece zengin ve güçlülerin hakkını koruyordu. İnsanlar polis olmadığı yerde farklı davranıyor ve kanunları çiğnemekte tereddüt etmiyorlardı. İşte bu yüzden onları polis olmadığı yerde de kanunlara uymalarını sağlayacak *tanrılar* icat edilmiştir. Yani asılları yoktur (Thrower, 2000: 43). Tanrı fikrinin sosyal güvenliği sağlama endişesinden kaynaklandığını ileri süren Critias'ın teorik anlamda ateist olduğu söylenebilir.

Demokritos'un teorik anlamda ateist sınıfına dâhil edebileceğimiz ifadeleri de nakledilmiştir. Söz gelimi yine ondan dinin insanın tabiat harikalarına karşı duyduğu huşu ve korkudan doğduğu yolunda iddiaları serdedilmiştir. Onun

ölümden sonra herhangi bir yaşama inanmadığını, doğadaki her şeyin çürümeye ve çözülmeye tabi olduğunu savunduğunu da eklemek gerekir. Tabiat boş uzaydaki sayısız atomun etkileşimi cinsinden tesadüfen tanrı ya da tanrılara ihtiyaç duymadan oluşmuştur. Ölümden sonra bir hayat yoktur. Tabiatındaki her şey bozulmaya ve çözülmeye tabidir (Thrower, 2000: 43; Jaeger, 1936: 181).

Fakat Demokritos'un bize ulaşabilen tanrılar hakkındaki sözlerinden çelişkili veriler sunulmaktadır. Sadece tanrıların insan hayatına müdahalesini değil, duanın geçerliliğini de kabul eden (Thrower, 2000: 43) Demokritos'a göre tanrılar insandan daha güçlü bir şekilde organlaşmış varlıklardır. Ama onlar da ömürleri insanlardan çok uzun olmakla birlikte atomlardan oluştuklarından tabiatın genel kanuna uyararak ölümden kaçamazlar. Tanrılar bizden daha güçlü ve daha akıllı oldukları için saygıya layıktırlar. Ama yine de onlara karşı boş korkulardan da uzak durmalıyız. Tabiatın ezeli kanunları onların da üzerindedir (Weber, 1991: 37). Thrower ve Weber'in tespitleri isabetliyse Demokritos'un Antik Yunan'ın halk inançları çerçevesinden çıkmadığı ifade edilebilir.

Meloslu Diagoras'ın (ö. MÖ, 415) ateist olduğu iddia edilmiştir ancak bu kanaati doğrulayacak yeterli kanıtlar bulunmamaktadır. Diagoras bir el yazmasını kaybetmiş ve bulabilmek için tanrılara yalvarmış fakat yine bulamamış. Duasının karşılıksız kaldığını gören Diagoras tanrıların var olamayacağına kanaat getirmiş. Atina'da Eleusis Gizemleri (Ἐλευσίνια Μυστήρια) (Malt, 2020)¹ ve Dionysos ile dalga geçtiği için tutuklanarak ölüme mahkûm edilmiştir. Bunun dışında Diagoras hakkında fazla bir şey bilinmemektedir (Minois, 1998: 57; Thrower, 2000: 44).

Antik Yunan ateistlerine örnek olarak Epikür (ö. MÖ, 270) verilmektedir (Gorgelin, 2022). Epikür Demokritos'un atomcu görüşünü savunmuştur. Epikür, atomların sahip oldukları ağırlıklarından dolayı boşlukta, ezelden beri *yukarıdan aşağıya* doğru harekette bulduklarını yani düşüklerini ileri sürmüştür. Onlar bu düşme hareketi sonucunda çarpışıp birbirleriyle farklı şekillerde birleşerek etrafımızda gördüğümüz cisimleri meydana getirmişlerdir.² Epikür'ün tabiat olaylarını tanrıların işi yerine tabiat kanunları olarak izah etmiştir. Epikür'ün materyalist olduğu söylenebilir ancak ateist olduğu söylenemez.

1. Yunan mitolojisinde Demeter ve kızı Persophone hakkındaki en fazla bilinen mitlerden birisidir. Yunanistan'ın batısında yer alan Eleusis Kentine ile ilişkilendirilmiştir. Eleusis gizemleri topluluğa ait dinî ritüellerin günümüze kadar halen gizli kalması nedeniyle bu ismi almıştır. (Bk. Can Malt, "Eleusis Gizemleri Nedir? Eleusis Gizemleri Tarihi", Mitolojik Tanrılar, 29 Aralık 2020).

2. Pierre Gassendi'nin (ö. 1655) atomlar, boşluk, sonsuza kadar bölünmeme, atomların hareketleri konusundaki görüşleri Epikuros'un tesirini göstermektedir. Yalnız Gassendi'ye göre atomlara ilk hareketi veren Tanrı'dır (Kurti, 2015:16).

Epikür ve takipçilerini dinî ibadet törenlerine tanrılara kurban takdimlerine titizlikle katıldıkları da bilinmektedir (Kurti, 2015: 16). Epikür'e göre Eski Yunan'ın batıl inançları sakin hayatlarını yaşayan tanrıların huzurunu kaçırmaktadır. Yine de bunun için insanları cezalandırmaları sözkonusu değildir. Ama tanrılara layık bir ruh huzuruyla ibadet etmeye engel olmazlar. Tanrılar aslında insanlar için ideal yaşamın mükemmel bir örneğidir (Bailey, 1948: 309).

Drachman'ın dinsizler listesine aldığı Sokrates de (ö. MÖ, 399) kendi zamanında vatandaşları tarafından ateistlikle suçlanmıştır. Ancak onun da yine sadece Atina tanrılarını inkâr ettiği, ontolojik olarak metafizik-spiritüel varlıkları reddetmediği açıktır. Aristophanes'in (ö. MÖ, 388) *Bulutlar* (*νεφέλαια*) adlı komedisinde Sokrates, Strepsiades'in sorularını cevaplarırken bulutlar, yağmur ve yıldırımların oluşmasını tabiat kanunları ile açıklıyor ve Zeus'un işi olmadığını hatta Zeus diye bir şey olmadığını ifade ediyor (Aristophanes, 2017: 45; *Aristophanes' Biography*, 2023; *Aristophanes' Clouds Line 356*, 2023). Bununla birlikte Sokrates kendisini bir *demonun* (*cinin*) yönlendirdiğini de telaffuz etmiştir. *Demon* (*δαίμων*) teriminin anlamı *sezgi* olarak da anlaşılabilir ancak Antik Yunan geleneği göz önünde bulundurulduğunda tabiatüstü bir etki olarak da yorumlanabilir (Socrates Was Guilty as Charged, 2009).

Aynı komedide Sokrates, Strepsiades'e tanrıların var olmadığını kanıtlamak için gerçek bir ateizm dersi verir. Xenophanes'in sunduğu imaj bunun tam tersidir: tanrıların varlığını evrenin kesinliğiyle gösteren dua eden dindar bir Sokrates, Platon'un eserlerindeki Sokrates'e gelince yine arklı Sokratesler görülüyor. *Diyaloglar*'da mistik ve her şeyden önce bir şüpheci bir Sokrates, *Savunma*'da cehennem ne olduğunu ve ölümden sonrasını görmezden geldiğini söyleyen bir Sokrates, Cratylus'ta tanrılar hakkında hiçbir şey bilmediğini iddia eden bir Sokrates, *Euthyphron*'da mitleri reddeden ve *Phaedrus*'ta kendini tanıyacak zamanı ya da kapasitesi olmadığından tanrılar hakkında yorum yapamayacak mütevazı bir Sokrates olarak görünmektedir (Minois, 1998: 57-58). Tüm bunları göz önünde bulundurduğumuzda en ihtiyatlı tespit onun agnostik olduğudur.

Platon (ö. MÖ, 347) *Kanunlar*'ının 10. bölümü tanrıların varlığı ve ilahi inayeti (providence) inkâr edenlere cevap niteliğindedir. Dahası bunların arz ettiği tehlikeler ve onlara karşı alınması gereken önlemlere değinmiştir. Platon'a göre tanrılara inanmamak (ateizm) yahut varlığına inanıp bizim işlerimizle hiç ilgilenmediğini iddia etmek (deizm) yahut varlığına ve inayetine inanmakla birlikte onların avutulabilecek kimselermiş gibi uyduruk kurban ve festivallerle ayartmaya çalışmak (din istismarı ve hurafecilik) gazaplarını üzerimize çeken eylemlerdir (Minois, 1998: 62-63).

Dinsizlikle beraber yanlış din algısının ve din istismarının da ahlaki davranmaya engel olduğunu düşünen Platon yukarıda sayılan üç yanlışın kökünü kazımadan ahlaklı bireylerin yetişmesinin mümkün olamayacağını savunmaktadır. Dini ve tanrıları inkâr konularında vatandaşları cezalandırmadan önce onlara işin doğrusunu anlatmak ve onları bu konuda aydınlatmak gerekir. Sadece intikam duygusuyla cezalandırmak bir işe yaramayacaktır. Eğer durağan olan maddede hareket varsa Tanrı vardır. Tanrı varsa mükemmeldir. Mükemmel olan Tanrı'nın adaleti unutulması yahut aksatılması söz konusu olamaz (Minois, 1998: 63).

Tanrıların yokluğunu telaffuz edenlerin tehlikelilerinden vatandaşları ve ülkeyi nasıl korumak gerektiği konusuyla ilgilenmiştir. Platon için ateistler toplum için büyük bir tehlike teşkil etmektedirler ve onlardan kurtulmanın tek yolu da ölüm cezasıdır. Platon'un almaya çalıştığı önlemlere bakılırsa MÖ, 4. yüzyılda Yunanistan'da ateistlerin sayısı ciddi boyutlara varmış olmalıdır. Yunanistan'daki ateistlerin sayısı yine de tüm sosyal kategorilerde oldukça fazladır ve bu endişe vericidir (Minois, 1998: 63).

Platon için ateistler toplum için büyük bir tehlike teşkil etmektedirler ve onlardan kurtulmanın tek yolu da ölüm cezasıdır.

İnanmayanlar üç sınıfa ayrılır: Tanrıların varlığına inanmayanlar; onları insan meselelerine tamamen kayıtsız bulanlar; dua ve fedakârlıklarla onları poh-pohlayabileceklerine ve isteklerini değiştirebileceklerine inananlar. Platon'a göre ateizm ahlakın ve sosyal yaşamın düşmanıdır. Ahlaki kanunun gücü, yalnızca, mutlak, aşılmaz, ilahi bir kanunla ilişkisinden kaynaklanabilir (Minois, 1998: 63; Welthecke, ts; 102).

Platon daha o zamandan bilinen "Eğer Tanrı yoksa her şey mubahtır." formülünü kullanmıştır. Ona göre Ahlak yasası ancak ilahi, aşkın, dokunulmaz ve mutlak bir yasaya dayanıyorsa geçerli olabilir. Ateizm toplumun çözülmesinin mayasıdır ve ateist entelektüeller gençliğin bozguncularıdır. Ateizm, toplumsal parçalanmanın mayasıdır ve ateist entelektüeller gençlerin yozlaştırıcıları olarak görülürler. Plato, sahte bir bilime ve ciddi bir ahlaksızlığa dayanan öğretilerle mücadele etmeyi kendine vazife edindiğini ifade eder. İnançsızları öce doğru yolu göstererek ikna etmeliyiz. İkna olmamakta ısrar ediyorlarsa zor do kullanmalıyız (Minois, 1998: 63).

Platon'a göre aslında ateistler kendi zevklerine ve tutkularına hâkim olmadıklarından tanrıları reddederler. Bu yüzden tanrıların varlığını onlara kanıtlamak için çaba göstermek beyhude bir uğraştır. Gençlerin genelde ateizme kapıldığına değinen Platon, onların aslında tek bir argümanın desteğine sahip olmadıklarını ve cahil cesaretiyle konuştuklarını ileri sürmektedir. Onlar zekânın küçük bir parçasına sahip değiller (Minois, 1998: 63).

Aristoteles varlığın arkasında nihai sebep olarak Tanrı'yı görmüştür. Tanrı kâinattaki düzen ve hareketin kaynağı, hayrı mahzudur? (en yüce iyilik). Aristoteles bu en yüce iyi kavramından Tanrının varlığını ispat delillerinden birini de ortaya koymuştur. Şöyle ki. Varlıklardan bazılarının bazılarında daha iyi olduğu bilinen bir gerçektir. Daha iyinin olduğu bir durumda en iyinin de olması zorunludur. Bu zorunlu varlık Tanrı'dır (Topaloğlu, 2020:110).

Yeryüzünün ve denizlerin, göklerin ve yıldızların ihtişamı da bunları tertip eden bir Tanrı'nın varlığını zorunlu kılmaktadır. Gökyüzündeki cisimlerin ve yeryüzündeki tüm varlığın hareketi de bunların bir şık hareket ettiricisinin varlığını zorunlu kılmaktadır. Bu ilk hareket ettirici Tanrı'dır. Tanrı tek, mutlak kemaldir. Maddi bir şey değildir. Saf formdur. Ezeli, ebedi, saf fiil, saf akıl, saf hayat, saf düşünce, saf iyilik, saf mutluluk, saf aşk ve varlığın varoluş nedenidir (Topaloğlu, 2020:111-113).

Aristoteles'in çağdaşı olan Sinoplu Diyojen (ö. MÖ, 322) tanrıların hiçbir şeye ihtiyacı olmadığı için tanrılara tapınmayı gereksiz görmüştür. Bunun dışında Diyojen'in ilahiyata dair görüşleri bize ulaşmamıştır. Genel olarak Diyojen'in ait olduğu Kinik felsefe dinî konularda kayıtsızdır. Sonuç olarak Diyojen'in teorik olarak agnostik pratik olarak ateist olduğu söylenebilir (Thrower, 2000: 47).

Antik Yunan ateistlerinden olduğu ileri sürülenlerden bir de Cyreneli Theodoros'tur (ö. MÖ, 398). O tanrılar üzerine tüm yargılar hakkında şüphe duyduğunu belirtmiş, hiçbir şeyin bizatihi yanlış olamayacağını iddia etmişti. Ona göre akıllı bir adam sözde ahlaki prensipler adına aptal adamları kurtarmak için şu ya da bu şehrin/ülkenin müdafaası için hayatını riske atmaz. Şu ya da bu ülke değil yeryüzü insanın vatanıdır. Atinalılar tarafından dinsizlikle yargılanmış ve idam edilmiştir. Başka bir rivayete göre de Theodoros akıbetini sezerek Atina'dan kaçmıştır (Oppy, 2019: 33). Hristiyanlık döneminde İskenderiyeli Clemens, (ö. MS 215)Theodoros benzeri Eski Yunan'ın bozuk inançlarından şüphelenenlerin değil asıl ateistin Yunan tanrılarına tapanların olduğunu ileri sürmüştür (Hauregui, 2023:146).

Cyrene'li Carneades'in (ö. MÖ, 129) inancın evrenselliği gerçeğinden şüphe ederken, evrenselliği kabul edilirse neyin ispatlanacağı sorusuna cevabı ispatlanacak tek şeyin, insanların tanrıların varlığına inandıklarıdır. Tanrıların varlığını ispat için ek delillere ihtiyaç bulunmaktadır. Yani evrensellik ve kafa sayımı bir şeyin doğruluğunu ispatlamaz. Carneades'in kendisi, tanrıların varlığına olan inancın, büyük ölçüde, hayranlık uyandıran tabiat olaylarının tanrılaştırılmasından kaynaklandığı yönündedir (Thrower, 2000: 50-51). Carneades'in bu kanaati Antik Yunan politeizminin bir tasviridir aynı zamanda.

Buraya kadar gördüğümüz düşünürlerin içinde açık bir tanrı ya da tanrılar

inkârı Critias'ta gözükmemektedir. Onun fikirlerinin oluşmasında kendinden önceki sofistlerin katkısı olduğu açıktır. Önce eşya hakkındaki bilginin imkânı tehlikeye düşmüş, sonra tanrılar hakkındaki bilginin imkânı ve nihayetinde tanrı tasavvurunun inkârı gelmiştir. Miletli filozoflarda (MÖ, 6. yy.) tanrıların varlığı veya yokluğu konu edilmemiş, Elea Okulunda (MÖ, 6-5. yy.) geleneksel tanrılar ve politeizm yargılanmış, sofistlerle tanrı dâhil her şeyin bilgisinden kuşku duyulmuş ve nihayet Critias'la (ö. MÖ 403) tanrı kavramı boşa çıkarılmıştır. Ancak entelektüel düzeyde olan bu süreç halk tabanına yayılmış bir şey değildi. İncil'den ve Kilise babalarının yazılarından anlaşıldığı kadarıyla Hristiyanlık geldiğinde Eski Yunan'da yaygın bir ateizm veya dinsizlik gözükmemektedir. İncil ve Kilise babalarının yazılarında da Eski Ahitte olduğu gibi ateizme karşı argümanlar yahut Tanrı'nın varlığını ispata yönelik konular bulunmaz. Mücadele (Yahudileri sayamazsak) Eski Ahit'te olduğu gibi paganizmdir.

Yunanistan'ın fethiyle beraber Romalılar Yunan kültürü ve felsefesine büyük hayranlık duymaları ve Yunan felsefesi okumalarına rağmen felsefeyle ilişkileri takipçi seviyesinde kalıp büyük ya da özgün düşünürler yetiştirememişlerdir. Romalılar uygar ve şehirli insanlar olarak hayata bakışları ve felsefeleri büyük ölçüde Yunan kaynaklarından alınmıştır. Cicero, Lucretius ve Yaşlı Plinius bu durumu örnekleyecek üç önemli Romalıdır denebilir (Thrower, 2000: 55).

Roma devleti, özellikle tebaasının kitleleri söz konusu olduğunda, dinin ahlaka mesnet olarak önemini kabul ediyordu. Hatta ruhban sınıfı toplumunun etkili ve saygın yapılanmalarından biriydi. Ritüeller ve bayramlar devlet işlerinin de bir bileşeni idi. Roma devlet dininin en önemli konusu Roma devletinin birliğinin ve saadetinin idamesi idi (Günay, 2023: 305-318).

Ancak eğitilmiş üst sınıfların dinle alakaları ya hiç yok ya da reel politik gereği idi. Örneğin, Cicero tanrılara ve ruhun ölümsüzlüğüne dair eser yazmış olsa da diğer üst düzey bürokratlar gibi pek de inançlı gözükmemektedir. Nitekim sürgündeki karısına yazdığı mektupta, tanrıların dualara karşılık vermediğini ifade etmiştir. Şair Horace zaman zaman dinin yeniden inşasından dem vursa da aynı derecede laikti. Kendi duygularını ifade ettiğinde batıl inançlara gülüyor ve insanların ibadet ve yakarışlarına istihza ile bakıyordu (Glover, 1910:10).

Lucretius, (ö. MÖ, 55) Epikür'ü insan ruhunun büyük kurtarıcısı olarak tanıtmaktadır. Çünkü o tabiat olaylarının mitolojik izahına ve tüm hurafelere karşı gelmiş biriydi. Lucretius'a göre tüm teolojik görüş insanların zihninden silinmelidir. Din denen şey ortadan kaldırılması ve asla barışılmaması gereken önemli düşmandır. Çünkü hayattaki ıstırapların ve cürümlerin sorumlusu din-

dir. Lucretius Epikür'ü de dinin zulmü altında ezilen insanlara yeryüzünde tanrıların hiçbir gücü olmadığını göstermiş gerçek bir tanrı olarak bakar. Lucretius Epikür'ün felsefesinde huzur bulduğunu ve amacının Epikür felsefesini yurttaşlarının hizmetine sunarak onları dinin zorbalığından kurtarmak olduğunu ifade temektedir (Bailey, 1948: 10).

Roma bürokrasisinde klasik dönemin septikleri (şüpheciler) devlet ve ali çıkarlar söz konusu olduğunda muhafazakâr davranmaktı. Böylece Sextus Empricus (MS, 2. yy.) bile, felsefi olarak dinî inancın akla uygunluğunu savunurken, aynı zamanda tanrılara ve onların ilahi yardımlarına olan inancını da dile getiriyordu. Sextus'a göre bir septik ülkesinin ali menfaatleri ve halkının gelenekleri söz konusu olduğunda kanunlar çerçevesinde tanrıları kabul edip onlara ibadet eder ve hürmette kusur etmez. Ancak felsefi araştırma faaliyeti istisnai bir durum arz eder (Thrower, 2000: 59).

Cicero'nun *de Natura Deorum* adlı eserinde septik rolüne büründürdüğü Başrahiplik makamında bu bulunmuş olan Cotta, filozofların dine karşı mantıklı deliller ortaya koysa bile halkına ve atalarına hürmet gereği inanmak ve ibadetlere iştirak etmek gereğini savunmuştur. Onun bu yaklaşımı kişisel inançsızlık ve kamusal inanç beyanı konumu gayet sarıh tasvir etmektedir. Aslında bu tasvir sonraki başka coğrafya ve başka devirlerde de sorumluluk konularındaki septiklerin sergiledikleri bir tavidir denebilir (Thrower, 2000: 59).

Eski Çin'de ateizmin temsilcisi düşünürlerden biri olarak Wang Chong (MS, 25-100) hayaletlerle dolu bir evren, tanrılığa yükseltilmiş Konfüçyüs ve Lao Çe, yaygın falcılık, kehanet ve feng shui pratiklerinin oldukça yaygın olduğu Han hanedanı döneminde fakir bir Çin ailesinde dünyaya gelmişti.

Hint dinlerinden Tharaveda Budizmi ve Caynizm'de olduğu gibi Konfüçyanizm'i de ateist bir din olarak değerlendirenler bulunmaktadır (Martinez, 2018) Bir yandan Çin Ateist Topluluğu başkan yardımcılığı diğer taraftan Uluslararası Konfüçyanizm Federasyonu akademisyen üyeliği yürüten Çinli Profesör Li Shen *Bilimsel Ateizmin Temelleri* adlı eserinde insanlığın bilimsel ateizmle tanışması için Karl Marx'ı (1818-1883) beklemek zorunda kaldığını, oysa Çinlilerin Konfüçyüs'ten beri bilimsel ateizme aşına olduklarını hatta bilimsel ateizmin banisinin de Konfüçyüs olduğunu iddia etmiştir. Fakat bu gerçeği değil Çin Komünist Partisinin propagandasını yansıtmaktadır. Kanadalı Dinler tarihçisi David Palmer'in ifade ettiği gibi aslında Çin her zaman dindar olmuştur (Introvigne, 2023).

Bunula birlikte Eski Çin'de de hem yaratıcı bir tanrıyı hem de doğaüstü güçlerin tabiatın işleyişindeki rolünü inkâr eden ateistler de olmuştur. Buna örnek olarak Han Sülalesi döneminde yaşamış bir düşünür olarak Wang Chong (MS 25-100) gösterilmektedir. Wang Chong hayaletlerle dolu bir evren, tanrı-

lığa yükseltilmiş Konfüçyüs ve Lao Çe, yaygın falcılık, kehanet ve feng shui pratiklerinin oldukça yaygın olduğu Han hanedanı döneminde fakir bir Çin ailesinde dünyaya gelmişti.

Wang Chong, evrenin ve insanlığın içinde yer almasının nedenini vurgulayan bir görüş geliştirdi. Çağdaşlarının batıl inançlarına karşı çok sayıda orijinal itiraz geliştirmiştir. Dahası, doğal olayların deneysel olarak desteklenen açıklamalarını geliştirmeye çalıştı. Çinli çağdaşlarının su döngüsünü daha az çok doğru bulmakla birlikte ay ve güneş tutulmalarına ait dönemin inançlarından farklı bir izah getirmiştir (Oppy, 2019: 34-35; Wang Chong Internet Encyclopedia, 2023).

Wang Chong'un değişik zamanlarda kaleme aldığı yazılarından oluşan *Lunheng*'de (*Ölçülü Konuşmalar*) geleneksel inançlar yanında bilgeliğini kabul ettiği Konfüçyüs'ü de eleştirmiş; onun her konuda doğruyu söylemesinin imkânının olmadığını, zaman zaman yanıldığını hatta kaba ve itici olabildiğini ifade etmiştir. Chong eskilere ve geleneğe ait her şeyi doğru kabul etmenin gelecek nesiller boyu aynı yanlışların sürekli tekrarlanmasına sebep olacağına dikkat çekmiştir.³

Chong'a göre yer ve gökler, çocukların karı kocanın madde ve enerji karışımından kendiliğinden doğması gibi madde ve enerjisinin kaynaşmasıyla kendiliğinden oluşmuştur. Bu şekilde meydana gelip damarlarında kan bulunan canlılar açlığa ve soğuğa karşı duyarlı olmuşlardır. İnsanlar bazı bitkilerin yenebileceğini, ipek ve kenevir giyilebileceğini deneyimlemiştir. Yoksa onlar zannedildiği gibi insanlar yesin ve giysin diye doğaüstü bir güç tarafından insan için yaratılmamıştır (Oppy, 2019: 35).

Eğer yeryüzündeki insanları Gök/Tanrı bir iradeyle yaratmış olsaydı onlara birbirlerini boğazlama yerine birbirlerini sevmeyi öğretirdi. Klasik Çin öğretisine göre insan beş elementten yaratılmıştır. Bu beş elementin farklı doğası doğadaki çatışmaların kaynağıdır. Yoksa Gök/Tanrı kötü bir şey yaratmamıştır. Chong bu argümana karşı da şu itirazı getirir: "Tanrı yaratıkları tek bir elementin maddesinden ve enerjisinden doldurmadı ve onlara karşılıklı sevgiyi öğretmedi, neden farklı elementlerin güçlerinin çatışmaya ve karşılıklı yıkıma başvurmasına izin verdi?" (Oppy, 2019: 35).

Chong Gök'ün iradi eylemde bulunma yeteneğine sahip olup insanların meşru taleplerine cevap verebileceğini düşünen Taocu çağdaşlarına karşı

3. "Wang Chong | Internet Encyclopedia of Philosophy" Chong'un ve diğer yenilikçilerin dikkatinden kaçan şey eskilerin düşünce pratiklerinin tamamen dinî inançlardan değil yüzyılların birikimi olan hayat tecrübelerinden kaynaklandığı ve yeni olarak ileri sürülen şeylerin topluma neye mal olacağına henüz tecrübe edilmemiş olduğu gerçeğidir. Muhafazakârlık bu yüzden her toplumda güvenilir bir liman olmaya devam etmektedir.

çıkıştır. Ona göre Gök atmosferik ve astronomik nesnelere ve olaylardan oluşan bir âlemdir. İrade sahibi ve yol gösterici bir özelliğe sahip değildir. Chong'un bu ifadeleri bize her şeye gücü yeten, tamamen iyi bir Tanrı'nın kendimizi içinde bulduğumuz dünyadan daha iyi bir dünya yaratması gerektiğini iddia eden batılı deistateist düşünürlerin argümanlarını hatırlatmaktadır (Oppy, 2019: 35-36).

Chong'un Konfüçyüsçülüğü ve Taoizmi ortadan kaldırmak isteyen bir ateist, materyalist yahut rasyonalist bir doğa bilimci ya da laik bir hümanist mi yoksa sadece mevcut dinî inançları reform etmek isteyen birimiydi? Bunun cevabını bulmak için yeterince kaynağa sahip değiliz. Chong'u ateist, tanımlamak muhtemelen mevcut kanıtların ötesinde olsa da, geleneksel dinde çelişkiler bulunduğu açıktır (Oppy, 2019: 36).

Chong'un geleneği eleştirisi ve *eskileri* bir doğru bilgi kaynağı olarak reddetmesi Modern Çin'de Komünist Partinin dikkatinden kaçmamış olacak ki onu hurafelere karşı mücadele etmiş ilerici ve materyalist bir öncü olarak değerlendirilmiş, 1981'de Shanyu şehrinde anıtını restore etmiştir (Wang Chong Internet Encyclopedia of Philosophy, 2023).

Batıdan farklı olarak Hindistan söz konusu olduğunda Tanrı tanımazlığın dinsizliği gerektirmediğini belirtmemiz gerekir. Günümüz Hint dinlerinden önemli iki dini Budizm (Tharaveda kolu) ve Caynizm'in yaratıcı bir tanrı anlayışına sahip olmadığını hatırlatmamız gerekir. Her iki din de Miladi 6. yüzyılda Hindistan'da doğmuştur. Bu dinlerin yaratıcı bir tanrı anlayışlarının olmayışı onları ne modern ateizme ne de İlk Çağ'daki dinsizlik türlerine yaklaştırmış gözükmektedir. Ancak tanrısız dinler üretmekte zorlanmayan Hint coğrafyasının tanrısız dinsizler de üretmede zorlandığı düşünülemez (Oppy, 2019: 29).

Lokoyata olarak da bilinen Carvaka (dünyevi) okulu ölümden sonra hayatı, *önceki* hayatın sonraki hayatı etkilemesini (*karama*), yeniden doğum döngüsünü (*reenkarnasyon*) ve ruhun kurtuluşunu (*mokşa*) reddeden materyalist bir Eski Hint felsefe okulu olarak bilinmektedir. Carvaka bilginin kaynağı olarak sadece duyu verilerini (*direct perception/anubhava*) kabul ediyordu (Herbjørnsrud, 2020). Bu sezgi ve iç aydınlanmayı reddettiği anlamına gelmektedir.

Carvaka okulu ruhu ölümsüzlüğü, tanrıların varlığını reddetmesinin yanında dine, kendi deyimleriyle tabiatüstü bir kozmolojiye dayanan ahlakı da kabul etmiyordu. İyi ve güzeli belirleyen şeyde insanın hoşuna giden ve zevk veren şey demektir. Yani hedonizmi savunuyorlardı. (Turner- Lauck Wernick, 2023)

Modern araştırmacılar arasındaki yaygın görüşe göre Carvaka Okulu XII. yüzyılda ortadan kaybolmuştur. Kesakambali ve Carvaka okuluna ait bilinen şeyler muarızlarının eserlerinin satır aralarında onlar hakkındaki iddialardan

ibarettir (Oppy, 2019: 29).⁴ British Encyclopedia'ya göre ise Carvaka Okulu Orta Çağın sonuna doğru ortadan kaybolmuştur (Herbjørnsrud, 2020)⁵ Oysa

Tarihçi Ebu'l-Fazl b. Mübârek en-Nâgavrî el-Allâmî (ö.1602) 16. yüzyılda bile dinî-felsefî tartışmaların tertip edildiği Ekber Şah'ın (ö. 1605) meclisinde ateist grubu temsi eden Carvaka filozoflarının da bulunduğunu zikretmektedir. Bu ateist felsefe Moğol hâkimiyeti döneminde Avrupalı entelektüelleri etkilediği gibi Çin'e doğru da yayılmıştır (Herbjørnsrud, 2020).

MÖ, 6. yüzyılda yaşamış olan Ajita Kasakambali İlk Çağ Hindistan'ında ateizmi savunmuş en eski Hintli düşünür olarak kabul edilmektedir. Kesakambali'nin hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Hint felsefe okullarından Carvaka, Lokayata ve Brhaspatya'nın da Kesakambali'nin düşüncelerinin tesirinde olduğu düşünülmektedir. Aslında ne Carvaka okuluna ait ne de Kesakambali'ye ait yazılar günümüze gelmemiştir. Zaten Carvaka Okulu XII. yüzyılda ortadan kaybolmuştur. Kesakambali ve Carvaka okuluna ait bilinen şeyler muarızlarının eserlerinin satır aralarında onlar hakkında ki iddialardan ibarettir (Oppy, 2019: 29).

Kesakambali'ye göre insanın görünen bedeninden bağımsız görünmeyen bir ruhu yoktur. Ne doğumundan önce ne bir hayatı vardı ne de öldükten sonra bir daha dünyaya gelecektir. Reenkarnasyonun aslı yoktur ve ölüm tam bir yok oluştur. İnsan dört unsurdan oluşmuştur. Öldüğü zaman insanı oluşturan unsurlar aslı durumlarına karışırlar. Cennet, cehennem ve kader de yoktur. Yaptığımız iyilikler de kötülükler de ölümden sonrası için bize bir şey hazırlamaz. Doğüstü güçler ve tanrılar yoktur. Bu yüzden dua ve kurbanlar da boşunadır. Kutsal kabul edilen metinler çelişkilerle doludur ve otorite kabul edilecekleri herhangi bir alan yoktur. İbadetler sadece rahipler için gelir kaynağıdır. Bu yüzden rahiplere ve tapınaklarda değil sadece fakir insanlara para yardımı yapılmalıdır (Oppy, 2019: 29-30).

Ulaşılabilen kaynaklara göre Kesakambali'nin hedonizmi savunmuştur. Ona göre herhangi bir ahlaki değer belirleyecek muteber bir kaynak yoktur. İnsan zevklere zaman ayırarak mutlu olmaya çalışmalıdır. Akıllı adam cennetin zevklerini lezzetli yiyecekler, hoş kokular ve güzel giyeceklerde bulurken aptallar anlamsız yasaklar ve riyazetle kendini yıpratır (Oppy, 2019: 31).

Ancak bu onun hiçbir ahlaki ilke tanımadığı anlamına gelmemektedir. Zira o borca girerek de olsa ziyafetten geri durmayı öğütlemiştir. Ancak kaynakların yetersizliğinden ahlaki davranmayı hangi temellere dayandırdığını bilemiyoruz (Oppy, 2019: 31).

4. Oppy, Atheism, 29.

5. Dag Herbjørnsrud, "India's Atheist Influence on Europe, China, and Science", Blog of the APA (blog), 24 Haziran 2020.

Sonuç

Antik Çağ'da, din ve mitoloji, toplumun ve iktidarın temel bileşenlerinden biri hatta olmazsa olmazıydı. Böyle bir ortamda az da olsa ateist düşünürler yetişmiştir. Bu düşünürler genellikle mevcut dinî sistemleri sorgulayarak ve mitolojik tanrıları eleştirerek farklı bir bakış açısı sunmaya çalışmışlardır. Eski Yunan'da ateist olarak değerlendirilen bazı filozofların gerçekte tam anlamıyla ateist olmadıkları, sadece dönemin Yunan mitolojisinin tanrılarını inkâr ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu durum, günümüzdeki anlamda mutlak bir ateist olarak nitelendirilebilecek filozofların sayısının sınırlı olduğunu göstermektedir.

Bugün olduğu gibi antik dünyanın Hint ve Çin uygarlıklarında *tanrı* ve *tanrısız* Batılı zihin yapısı için rahat anlaşılacak kavramlar değildir. Batı'da tanrısız aynı zamanda dinsiz anlamına gelirken Hint ve Çin dünyasında tanrı tanımaz dinsiz kişilerin yanında *tanrısız dinler* ve *tanrısız manevi* yaşam da söz konusu olabilmektedir. Modern dünyada ateist denilen kişi aynı zamanda dinsiz kişidir. Metafizik bir anlamı olan bir değer tanımaz ve metafizik bir anlam etrafında örgütlenmeye katılması da söz konusu değildir. Oysa Çin düşüncesinde yaratıcı tanrı kavramı olmadan metafizik anlam dünyası ve metafizik bir sistem, bu sistem etrafında örgütlenmemiş bir topluluk mümkündür. Bununla birlikte Antik Çin düşüncesinde geleneksel inançları ve beraberinde tanrı tasavvurunu da inkâr eden düşünürler çıkmış ve fikirleri bize kadar ulaşmıştır.

Hint düşüncesinde tanrısız bir din ve maneviyattan bahsetmenin mümkün olduğu gözükmemektedir. Birer dinî sistem olduğu şüphe götürmeyen Caynizm ve Tharaveda Budizm'inde evrenin başlangıcı olduğu ve bir tanrı tarafından yoktan yaratıldığı açıkça reddedilmiştir. Bu dinî yapıların yanında Antik Dönem Hint düşüncesinde teorik ateizmin varlığına örnek gösterilebilecek felsefe ekolleri ve düşünürlerden de bahsedilmektedir. Mesela Carvaka Okulu gibi maneviyatı ve metafiziği reddeden mutlak ateizmi savunun kişi ve ekollerde söz konusu olmuş hatta Modern Batı ateizmine ilham verdiği de iddia edilmiştir.

Sonuçta modern dönemlere kıyasla daha zayıf olsa da Orta Çağ'a kıyasla daha belirgin ve teorik anlamda ateist diyebileceğimiz düşünürlerden bahsetmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Akdemir, Ferhat (2005); "Ateizmin Tarihi üzerine Kısa bir Deneme". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 18 / 18-19 (Ocak 2005): 347-363

Aristophanes, (2017); *Clouds*, ed. Evan Hayes ve Stephen Nimis, çev. Ian Johnston (Oxford, Paenum Publishing, Ohio.

Aydın, Mehmet (1990); *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

Bakış, Mehmet Latif (2008). *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Van.

Kurti, Baki (2015); *Arnavut Felsefi Literatüründe Ateizm Problemi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Bursa.

Bailey, Cyril (1948); *Lucretius on the Nature of Things*, Clarendon Press. Oxford.

Bremmer, Jan N. (2006); "Atheism in Antiquity", The Cambridge Companion to Atheism, ed. Michael Martin Cambridge University Press. Cambridge.

Burkert, Walter (2011); *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, W. Kohlhammer, Stuttgart.

Collingwood, Robin George (1945); *The Idea of the Nature*, Clarendon Press, Oxford.

Dinçer, Günay, (2023); "Eski Roma Cumhuriyetinde Rahiplik Kurumu, *Asya Studies* 7 / 23 (Mart 2023): 305-318, <https://doi.org/10.31455/asya.1253104>

Dickenson, Golsworth Lowes (1909); *The Greek View of Life*,: University Michigan Press, 7. bs. New York.

Glover, Terrot Reaveley (1910); *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire*, The Project Gutenberg. 4. bs. London.

Drachmann, Anders Björn (2009); *Atheism in Pagan Antiquity*, [Ebook 28312], The Project Gutenberg, Release Date: March 11, 2009 [Ebook 28312]

Jaeger, Werner (1936); *The Theology of the Early Greek Philosophers*", Clarendon Press, Oxford.

Minois, Georges (1998); *Histoire de l'athéisme: les incroyants dans le monde occidental des origines à nos jours*, Fayard, Paris.

Oppy, Graham (2019); *Atheism: the Basics*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York ; London.

Şehristânî. (2017). *Milel ve Nihal*. Litera, İstanbul.

Taylan, Necip (2015); *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Mahya Yayınları, İstanbul.

Thrower, James (2000); *Western atheism: a short history*, N.Y: Prometheus Books, Amherst.

Topaloğlu, Aydın (2020); *Filozofların Tanrısı*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Topaloğlu, Aydın (2001); *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*. Kaknus Yayınları, İstanbul.

Topaloğlu, Aydın (1998); *Ateizm ve Eleştirisi*. Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul.

Weber, Alfred (1991); *Felsefe Tarihi*, Sosyal Yayınları, İstanbul.

İnternet Kaynakları

Aristote, (2023) *Metaphysique*, 3/12, <https://remacle.org/bloodwolf/philosophes/Aristote/metaphysique1.htm#III>, 16.04.2023.

"Aristophanes | Biography, Plays, & Facts | Britannica", (2023), (Erişim Tarihi): 15 Nisan 2023, <https://www.britannica.com/topic/Clouds-play-by-Aristophanes>.

"Aristophanes | Biography, Plays, & Facts | Britannica", (2023), (Erişim Tarihi): 15 Nisan 2023, <https://www.britannica.com/topic/Clouds-play-by-Aristophanes>.

Dinçer, Günay, (2023), "Eski Roma Cumhuriyetinde Rahiplik Kurumu, *Asya Studies* 7 / 23 (Mart 2023): 305-318, <https://doi.org/10.31455/asya.1253104>

Gorgelin, Jean, (2022), "L'athéisme dans l'histoire occidentale", *Evangile et Liberte*, Erişim 22 Nisan 2022, <https://www.evangelie-et-liberte.net/>.

Herrero de Jauregui, Miguel, (2023), “The Protrepticus of Clement of Alexandria: Commentary”, Microsoft Word - tesis bo final. Doç. (unibo. it), Erişim 19.03.2023. https://amsdotto-rato.unibo.it/1117/1/Tesi_Herrero_de_Jauregui_Miguel.pdf

Herbjørnsrud, Dag (2020), “India’s Atheist Influence on Europe, China, and Science”, *Blog of the APA* (blog), 24 Haziran 2020, Erişim 8 Temmuz 2023, <https://www.sgoki.org/no/2020/07/28/carvaka-lokayata-the-rational-atheist-skeptical-and-materialist-philosophy-schools-of-india/>

Introvigne, Massimo, (2022) “Confucianism: ‘Atheism’ or Religion? 1. Is There Religion in China?”, 04 Mayıs 2022, Erişim 9 Temmuz 2023, <https://bitterwinter.org/confucianism-atheism-or-religion-1/><https://bitterwinter.org/confucianism-atheism-or-religion-1/>

Malt, Can, (2020,) “Elefsis Gizemleri Nedir? Eleusis Gizemleri Tarihi”, *Mitolojik Tanrılar*, Erişim 29 Aralık 2020, <https://mitolojiktanrilar.com/elefsis-gizemleri-nedir/>.

Martínez, Ramón Soneira, (2018), “Límites históricos del Ateísmo: increencia en la Grecia Antigua.”, *Panta Rei*, sy 1, Erişim 11 Aralık 2018, <https://doi.org/10.6018/pantarei/2018/2>.

“Socrates Was Guilty as Charged”, (2009), University of Cambridge, Erişim 08 Haziran 2009, <https://www.cam.ac.uk/news/socrates-was-guilty-as-charged>

Temîmî, Eymen Cevad, (2014), “Xenophanes: Select Fragments and Analysis”, Erişim 11 Ağustos 2014, <https://aymennjawad.org/2014/08/xenophanes-select-fragments-and-analysis>.

Turner, Abigail–Wernicki, Lauck, (2023); “Lokayata/Carvaka – Indian Materialism | Internet Encyclopedia of Philosophy” (Erişim 10 Temmuz 2023), <https://iep.utm.edu/indmat/>

“Wang Chong (Wang Ch’ung)” (2023), *Internet Encyclopedia of Philosophy*, Erişim 09 Temmuz 2023, Erişim 09 Temmuz 2023, <https://iep.utm.edu/wangchon/>